

مجموعه امنیتی منطقه‌ای قفقاز جنوبی

ولی کرده‌گر کالجی

با مقدمه:

دکتر شیرین آکینر

مرکز تحقیقات اوراسیا - دانشگاه کمبریج بریتانیا

پژوهشگاه مطالعات راهبردی

سرشناسه: کوزه‌گر کالجی، ولی، ۱۳۵۸ -
عنوان و نام پدیدآور: مجموعه امنیتی منطقه‌ای قفقاز جنوبی / ولی کوزه‌گر کالجی؛ با مقدمه شیرین آکینر.
مشخصات نشر: تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۹۳.
مشخصات ظاهری: ۲۸۰ ص.
فروست: علوم سیاسی؛ ۱۵۹. امنیت؛ ۶۸
شابک: 978-600-5282-73-3
وضعیت فهرست نویسی: فیبا
موضوع: امنیت ملی - قفقاز
موضوع: قفقاز - جنبه‌های استراتژیکی
موضوع: قفقاز - سیاست و حکومت
شناسه اثر: آکینر، شیرین، مقدمه‌نویس
شناسه افزودن: پژوهشکده مطالعات راهبردی
رده بندی کنگره: ۵۱۱.۱۱ - ۷۷۹۷/ق
رده بندی دیویی: ۵۲
شماره کتابشناسی ملی: ۷۷۹۷

مجموعه امنیتی منطقه‌ای قفقاز جنوبی

نویسنده: ولی کوزه‌گر کالجی
با مقدمه: دکتر شیرین آکینر
ناشر: پژوهشکده مطالعات راهبردی
چاپ و صحافی: کامیاب
نوبت چاپ: اول ۱۳۹۳
تیراژ: ۱۵۰۰
قیمت: ۱۲۵۰۰۰ ریال
شابک: 978-600-5282-73-3

تهران خیابان کریم‌خان زند، خیابان آبان جنوبی، خیابان روبرو شش، شماره ۷

صندوق پستی: ۱۴۱۵۵-۵۱۸۹

دورنگار: ۸۸ ۸۹ ۶۵ ۶۱

تلفن: ۸۸ ۹۱ ۲۸ ۳۰

تلفکس انتشارات: ۸۸ ۸۰ ۲۴ ۷۶ روابط عمومی: ۸۸ ۸۰ ۲۴ ۷۷

کلیه حقوق برای پژوهشکده مطالعات راهبردی محفوظ است.

پژوهشکده مطالعات راهبردی

فهرست مطالب

۹	پیشگفتار
۱۳	مقدمه دکتر شمس آکرمی و دوام در قفقاز

بخش اول: کلیات

۲۳	مقدمه
۲۵	چهره ژانوسی مناطق در جهان پس از جنگ سرد
۳۰	تحلیل نظری امنیت مناطق در دوران پس از جنگ سرد
۳۵	جایگاه و اهمیت استراتژیک منطقه قفقاز جنوبی
۳۸	ضرورت تبیین نظری تحولات امنیتی منطقه قفقاز جنوبی
۴۰	چهارچوب نظری پژوهش: نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای
۴۲	ادبیات و نظریات پژوهش
۴۳	الف. منابع فاقد هرگونه رهیافت نظری و الگوی تحلیلی
۴۶	ب. منابع برخوردار از رهیافت نظری و الگوهای تحلیلی
۴۸	ج. منابع برخوردار از کاربری نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای
۵۳	هدف پژوهش

بخش دوم: نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای و سیر تحول آن

۵۷	مقدمه
۶۱	فصل اول: گذار از امنیت سنتی به امنیت موسع و کثرت‌گرا
۶۵	فصل دوم: مکتب کپنهاگ و تحول در مفهوم امنیت
۶۸	توسعه سطوح تحلیل امنیت

۷۱	فصل سوم: نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای
۷۲	تعریف نظریه و سیر تحول آن
۷۵	تفاوت مجموعه امنیتی منطقه‌ای با نظام‌های منطقه‌ای

بخش سوم: مجموعه امنیتی منطقه‌ای قفقاز جنوبی

۸۰	مقدمه
۸۱	فصل اول: مجموعه امنیتی قفقاز جنوبی
۸۲	تعریف قفقاز جنوبی: عنوان یک مجموعه امنیتی
۸۶	منطقه قفقاز جنوبی: یک سازه امنیتی
۹۰	نوع مجموعه امنیتی قفقاز جنوبی
۹۵	چهار سطح تحلیل در مجموعه امنیتی قفقاز جنوبی
۹۶	الف. سطح داخلی: جوامع بی ثبات و در حال گذر
۹۷	ارمنستان: دموکراسی نسبی با اقتصادی شکننده
۱۰۲	آذربایجان: اقتدارگرایی مبتنی بر اقتصاد رانتیر
۱۰۶	گرجستان: از دولت ناکام تا دموکراسی نسبی
۱۱۳	ب. سطح الگوی روابط کشور با کشور (بین کشوری): از جنگ تا وضعیت «راست‌مداد»
۱۲۱	ج. سطح منطقه‌ای: تعامل با مناطق همجوار
۱۲۲	۱. منطقه قفقاز شمالی
۱۲۵	۲. منطقه دریای سیاه
۱۳۰	۳. منطقه خاورمیانه
۱۳۲	۴. منطقه آسیای مرکزی
۱۳۵	د. سطح قدرت‌های جهانی: نقش قدرت‌های جهانی در منطقه
۱۴۰	چهار متغیر اساسی ساختاری در مجموعه امنیتی قفقاز جنوبی
۱۴۱	الف. مرزهای مجموعه امنیتی قفقاز جنوبی
۱۴۴	ب. ساختار آناشیک مجموعه امنیتی قفقاز جنوبی
۱۵۰	ج. قطب‌بندی (قطبش) در مجموعه امنیتی قفقاز جنوبی: موازنه تهدید

۱۵۱	۱. سطح اول: ابر قدرت‌ها
۱۵۳	۲. سطح دوم: قدرت‌های بزرگ
۱۶۱	۳. سطح سوم: قدرت‌های منطقه‌ای
۱۷۱	پیوند سطوح سه گانه: موازنه تهدید
۱۷۶	ساخت امنیتی در مجموعه امنیتی قفقاز جنوبی: هابزی، لاک‌ی یا کانتی؟
۱۸۰	مجموعه امنیتی قفقاز جنوبی
۱۸۳	فصل دوم: ساختار امنیتی منطقه‌ای قفقاز جنوبی
۱۸۳	الگوهای دوستی و دشمنی در منطقه قفقاز جنوبی
۱۸۷	الف. الگوهای اصلی دشمنی (طبق فرهنگ هابزی)
۱۸۷	۱. الگوی ارامنه و ترک‌ها
۱۹۰	۲. الگوی ارامنه و آذری‌ها
۱۹۶	۳. الگوی گرجی‌ها با روس‌ها
۱۹۷	۴. الگوی آبخازی و اوستی با گرجی‌ها
۲۰۱	ب. الگوهای فرعی دشمنی (منطبق با فرهنگ لاک‌ی)
۲۰۲	۱. الگوی ارامنه و روس‌ها
۲۰۴	۲. الگوی آذری‌ها و روس‌ها
۲۰۶	۳. الگوی تالش‌ها با آذری‌ها
۲۰۸	ج. الگوهای دوستی (منطبق با فرهنگ کانتی)
۲۰۸	۱. الگوی آذری‌ها و ترک‌ها
۲۱۲	۲. الگوی اقوام دو سوی مرز
۲۱۸	وابستگی متقابل امنیتی: وابستگی متقابل منفی (سلبی)
۲۲۲	ساختار روابط در مجموعه امنیتی قفقاز جنوبی: از معضل امنیتی تا نظام توازن قدرت
۲۲۹	مجاورت جغرافیایی: تشدید ناپایداری امنیتی
۲۳۳	استقلال نسبی مجموعه امنیتی منطقه‌ای قفقاز جنوبی
۲۳۵	نفوذ در مجموعه امنیتی قفقاز جنوبی: پیوند الگوهای محلی با الگوهای جهانی
۲۳۶	قفقاز جنوبی به عنوان مجموعه مستقل عایق

- فصل سوم: تغییر و تحولات ساختاری در مجموعه امنیتی منطقه‌ای قفقاز جنوبی ۲۳۹
- الف. حفظ وضع موجود: عدم تغییر ساختار گوهری مجموعه امنیتی قفقاز جنوبی ۲۴۰
- ب. استحاله درونی: تثبیت جدایی طلبی و فرایند عادی سازی مناسبات ارمنستان و ترکیه ۲۴۱
- ج. استحاله بیرونی: بحران اوت ۲۰۰۸ میلادی و مداخله نظامی روسیه در قفقاز جنوبی ۲۴۳
- د. فروپاشی: آتفاز جنوبی؛ منطقه‌ای بدون بازیگر مسلط ۲۴۵

بخش دوم: شش‌انداز آتی امنیت در مجموعه امنیتی منطقه‌ای قفقاز جنوبی

- مقدمه ۲۴۹
- جایگاه ایران در تحولات منطقه‌ای قفقاز جنوبی ۲۴۹
- چگونگی برون رفت از بحران: پیرامون لوح و خانه ۲۵۵
- سطح داخلی: دموکراتیزاسیون و اجرای سبک نوین در عین کثرت در حوزه مدیریت قومی ۲۵۷
- سطح منطقه‌ای: تکمیل فرایند عادی سازی مناسبات ایران و ارمنستان ۲۶۱
- سطح بین‌المللی: انرژی؛ نقطه مشترک همکاری کلیه بازیگران منطقه ۲۶۳
- منابع و مآخذ ۲۶۷

پیشگفتار

ما جنگ را بردیم و اینک باید کوشش کنیم تا صلح را ببریم که احتمالاً از پیروزی در جنگ دشوارتر است. ژرژ کلمانسو، سیاستمدار فرانسوی (کنفرانس صلح ورسای - ۱۹۱۹ میلادی)

تحول سیستمی ناشی از فروپاشی جهان دو قطبی، توزیع قدرت و قواعد تعامل میان واحدها را در نظام بین‌الملل آنچنان دستخوش گوناگونی کرد که به تعبیر جیمز روزنا، تصویری از یک جهان آشوب‌زده را در نخستین دهه از گذار به نظام جدید در محیط بین‌المللی به نمایش گذاشت. از مهم‌ترین جلوه‌های این تحول سیستمی، پوشش مناطقی بود که با رهایی از دست‌های استعمار و ایدئولوژیک دوران جنگ سرد و نیز خلاء قدرت ناشی از دوران گذار نظام بین‌الملل، مجالی برای بروز ظهور یافتند. در بطن این تحول، دیالکتیک خاص‌گرایی برآمده از رستاخیز ناسیونالیسم ملی و قومی با عام‌گرایی برآمده از فرایند جهانی شدن، تشدید پوشش مناطق را در پی داشت که برآیند آن شکل‌گیری روندهای جدیدی از بحران‌های ناشی در مناطق مختلف از جهان نظیر بالکان، اوراسیا، آفریقا و بخش‌های قابل توجهی از خاورمیانه بود. در بین این مناطق، اوراسیا را باید «نمونه آرمانی» مناطق بحرانی و بی‌ثبات پس از جنگ سرد دانست. منطقه وسیعی که پس از هفت دهه تجربه مستقیم نظام توتالیتار کمونیستی، با میراثی تلخ پا به عرصه دشوار دولت-ملت‌سازی در دهه پایانی قرن بیستم نهاد. در درون این فضای ژئوپلیتیکی وسیع، آسیب‌پذیری منطقه قفقاز (شمالی و جنوبی) به بیش از مناطقی چون آسیای مرکزی، اروپای شرقی و حوزه بالتیک بود. صورت‌بندی متکثر قومی، مذهبی و زبانی، مرزبندی‌های تحمیلی و ناهمخوان با این صورت‌بندی متکثر، اختلافات دیرپای تاریخی برخی از اقوام، تاخیر چند سده‌ای واحدهای سیاسی منطقه در روند دولت-ملت‌سازی و خلاء قدرت ناشی از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی موجب شد، منطقه‌ای با ساختار به شدت آنارشیک شکل گیرد؛ منطقه‌ای با سه جمهوری مستقل آذربایجان (در جنوب شرقی و شرق)، ارمنستان (در جنوب غربی و جنوب) و گرجستان (در شمال غربی و غرب) و نیز سه منطقه خودمختار نخجوان (تحت حاکمیت آذربایجان)، ناگورنو-قره‌باغ (دارای استقلال دو فاکتو و مورد حمایت

ارمنستان)، آجاریا (تحت حاکمیت گرجستان) و نیز دو منطقه آبخازیا و اوستیای جنوبی (دارای استقلال دو فاکتو و مورد حمایت فدراسیون روسیه). برآیند تلخ این ساختار آنارشیک، تحمیل سه جنگ خونین و پرهزینه به این منطقه کوچک طی دو دهه اخیر بود: رویارویی آذربایجان و ارمنستان بر سر منطقه ناگورنو-قره‌باغ (۱۹۹۴-۱۹۸۸ میلادی) و آبخازیا و اوستیای جنوبی با دولت مرکزی گرجستان (۱۹۹۲-۱۹۸۹ میلادی) و رویارویی مجدد طرفین با مسئله نهمی مستقیم روسیه (اوت ۲۰۰۸ میلادی). حاکم شدن چنین شرایط بحرانی، نتایجی چون تشدید اختلافات تاریخی اقوام و واحدهای ملی و فروملی منطقه، رقابت تسلیحاتی، کند شدن روند اصلاحات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در حال گذار منطقه، تداوم ناپایداری امنیتی همراه با عدم شکل‌گیری یک رژیم امنیتی مشخص و نهایت تشدید رقابت و نفوذ بازیگران منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای در روند تحولات منطقه قفقاز جنوبی را طی دو دهه گذشته در پی داشته است که آثار آن نه تنها صلح، ثبات و توسعه این منطقه را تحت تأثیر قرار داده، بلکه بر امنیت و پایداری مناطق پیرامونی آن نیز پیامدهای قابل توجهی برجای نهاده است.

پیوستگی جغرافیایی و پیوندهای عمیق «دیرینه تمدنی، تاریخی، مذهبی و فرهنگی ایران با منطقه قفقاز جنوبی موجب شده است، منافع و امنیت این منطقه با روندها و تحولات منطقه پیوندی ناگسستنی داشته باشد. از این رو، مطالعه و پژوهش در زمینه تحولات این منطقه، محافل علمی و دانشگاهی کشورمان از اهمیت و ضرورت دوچندانی برخوردار است. با عنایت به این نکته، آثار ارزشمندی در زمینه تحولات منطقه قفقاز جنوبی از جمله تحولات امنیتی منطقه طی دو دهه گذشته نگاشته شده است. در اختیار علاقه‌مندان این حوزه قرار گرفته است. اما خلاء قابل توجهی که در این آثار مشاهده می‌شود، عدم بررسی «تاریخ و رهیافت نظری و یا الگوی تحلیلی مناسب و نیز کاربست متغیرها و مفاهیم آن در تحولات منطقه قفقاز جنوبی است که مانع از برقراری ارتباط نظام‌مند میان پدیده‌ها و تحولات، تفکیک سطوح تحلیل و پیش‌بینی روندهای امنیتی منطقه شده است.

این پژوهش با هدف برطرف نمودن این خلاء، نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای را از منظر نظری و خود قرار داده است و با استخراج متغیرهای این نظریه و کاربست آن در تحولات امنیتی منطقه قفقاز جنوبی کوشیده است در حد توان در این مسیر گام بردارد. نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای که حاصل مطالعات صاحب نظران مکتب امنیتی کپنهاگ و در راس آن باری بوزان است، با برخورداری از دو رگه نو واقع‌گرایی کنت والتز و سازه‌نگاری الکساندر ونت و تعریف چند بعدی و موسع از مفهوم امنیت، از قابلیت بسیار بالایی در تحلیل نظام‌مند سطوح مختلف تحلیل و نقش بازیگران مختلف و نیز تبیین چالش‌های هویتی و قومی منطقه قفقاز جنوبی برخوردار است. در واقع، کاربست نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای کمک خواهد کرد کنش و واکنش کلیه بازیگران (فرو

ملی، ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی) و تاثیرگذاری آن‌ها بر تحولات امنیتی منطقه به صورت یک‌جا و همه جانبه مورد مطالعه و بررسی قرار گیرد و به عنوان الگویی از امنیت منطقه‌ای، امکان تحلیل، تبیین و تا حدی پیش بینی تحولات امنیتی منطقه قفقاز جنوبی را میسر و کاستی‌های حاصل از انتخاب و کاربست ایده‌های بسیار ساده‌ساز ساختارگرا و یا تقلیل‌گرای داخلی را برطرف نماید و زمینه را برای درک جامع پویش‌های امنیتی یکی از ناپایدارترین مناطق جهان پس از جنگ سرد فراهم سازد. هر چند مولف ضمن وفاداری به ساختار نظریه و مولفه‌های امنیتی، در حد وسع خود از ظرفیت سایر نظریه‌های روابط بین‌الملل و مطالعات منطقه‌ای، مفاهیم و متغیرهای جامعه‌شناسی سیاسی، روان‌شناسی سیاسی، اقتصاد سیاسی، جغرافیای سیاسی و ژئوپلیتیک نیز برای تکمیل و جامعیت باحث بهره گرفته است.

این پژوهش در چهار بخش سازماندهی شده است. در بخش نخست، کلیات موضوع و نقد آثار موجود صورت پذیرفته است تا بر سبک آن، یک پژوهش مطرح و تبیین شود. بخش دوم، تحت عنوان «چهارچوب نظری» به معرفی نظریه مجموعه امنیتی منطقه قفقاز جنوبی می‌پردازد. در این بخش صرفاً سیر تحولات این نظریه از ابتدای دهه ۱۹۸۰ میلادی تا کنون و تغییراتی که در قالب نظریه به نفع نگاه صاحب‌نظران آن به مقوله امنیت پدید آمده، مورد توجه قرار گرفته و از تشریح جزئیات تغییرات امنیتی نظریه خودداری شده است. بخش سوم، به کاربست مفاهیم و متغیرهای نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای بر تحولات منطقه قفقاز جنوبی اختصاص یافته است. در این بخش، پس از معرفی هر مفهوم یا متغیر، بلافاصله به آن بر روندها و پویش‌های منطقه صورت گرفته تا با ایجاد ارتباط میان پدیده‌ها، روندها و پویش‌ها، درک نظری از تحولات امنیتی منطقه قفقاز جنوبی حاصل شود. در بخش چهارم و پایانی، چشم‌انداز آتی تحولات امنیتی منطقه قفقاز جنوبی مورد بحث و واکاوی قرار گرفته است. در این بخش ضمن بررسی جایگاه ایران در روند تحولات ساختاری منطقه قفقاز جنوبی، راهکارهایی که می‌تواند منطقه را در عبور از وضعیت شکننده و ناپایدار امنیتی کمک نماید نیز مورد بحث قرار گرفته است تا روزنه‌ای باشد بر این مهم که پس از دو دهه تحمل اختلاف و جنگ، ملت‌های منطقه قفقاز جنوبی چگونه می‌توانند به تعبیر کلمانسو، برنده صلح باشند و طعم شیرین صلح و ثبات را بچشند؟

این اثر حاصل بیش از ده سال مطالعه و پژوهش مداوم در زمینه تحولات منطقه قفقاز جنوبی است که بخش مهم آن به چندین سال حضور مولف در گروه مطالعات اوراسیا در مرکز تحقیقات استراتژیک (مجمع تشخیص مصلحت نظام) و نیز نقد تجربی نظریه مجموعه امنیتی با استفاده از محیط امنیتی قفقاز جنوبی در قالب رساله کارشناسی ارشد در دانشگاه تهران بر می‌گردد که بیشترین نقش را در شکل‌دهی این اثر داشته است. رساله

یادشده، با کسب درجه بسیار عالی (۲۰) در بیست و دومین جشنواره پژوهش و فناوری (آذر ۱۳۹۲) به عنوان پایان‌نامه نمونه سال دانشگاه تهران در مقطع کارشناسی ارشد انتخاب شد. تدوین این اثر مرهون حمایت‌ها و راهنمایی‌های افراد مختلفی است که سپاس فراوانم را می‌طلبد. نخست لازم است از حمایت‌ها و تشویق‌های پرفسور باری بوزان، صاحب نظریه مجموعه امنیتی منطقه‌ای و استاد برجسته رشته روابط بین‌الملل در مدرسه اقتصاد و سیاست لندن تشکر نمایم که با گشاده‌رویی از نقد تجربی و کاربردی نظریه در تحولات امنیتی قفقاز جنوبی استقبال کردند. لطف و حسن اعتماد خانم دکتر شیرین آکینر، استاد و صاحب نظر برجسته حوزه مطالعات اوراسیا در دانشگاه لندن و پژوهشگر ارشد مرکز تحقیقات اوراسیا در دانشگاه کمبریج بریتانیا، در نگارش مقدمه‌ای بر این اثر با عنوان «تندر و تدبیر در قفقاز» را سپاس می‌گویم. همچنین لازم می‌دانم ضمن تشکر از همه همکاران گرانقدرم در معاونت پژوهش‌های استراتژیک، مرکز تحقیقات استراتژیک، از راهنمایی‌ها، انتقادات و پیشنهادات ارزشمند جناب آقای دکتر محسن شوری، مدیر گروه محترم مطالعات اوراسیا سپاسگذاری نمایم. همچنین لازم می‌دانم سپاس و احترام فراوانم را تقدیم اساتید بزرگواری نمایم که طی یک دهه گذشته، همواره راهنما و مشوق مولف در عرصه مطالعات سیاسی و بین‌المللی بوده‌اند. دکتر علی کریمی، دکتر مهدی رهبری، دکتر محمدتقی فرزلفی، دکتر حسین جمال‌زاده، دکتر حسین رفیع (دانشگاه مازندران)، دکتر قاسم افتخاری، دکتر ابومحمد عسگرخانی، دکتر فرهاد عطایی، دکتر اکبر ولیزاده، دکتر حمیرا مشیرزاده و دکتر الهه کولابی (دانشگاه تهران)، دکتر محمود سریع‌القلم (دانشگاه شهید بهشتی)، دکتر پیروز مجتهدزاده (دانشگاه تربیت مدرس) و دکتر نادر انتصار (دانشگاه ایالتی آلاباما-آمریکا) از جمله بزرگان علمی هستند که سپاس فراوانم را تقدیم آنان می‌کنم. از ناشر محترم، پژوهشکده مطالعات راهبردی به ویژه آقایان دکتر محمود یزدان‌فام و دکتر مهدی میرزاده که زمینه انتشار این اثر و نیز اعضای خانواده‌ام که با متانت و گذشت و در دستورات پژوهش علمی، امکان تحقیق و مطالعه را فراهم ساختند، صمیمانه سپاسگذارم. بدیهی است نویسنده مسئول ارائه اثری جامع پیرامون تحولات و پویای امنیتی منطقه قفقاز جنوبی نیست و مسلماً نواقص آن از دیدگاه صاحب‌نظران آگاه به مسائل قفقاز جنوبی دور نخواهد ماند. امید است این خدمت علمی هر چند کوچک به علاقه‌مندان حوزه مطالعات اوراسیا مفید واقع شود و اساتید و صاحب‌نظران این حوزه با نقد عالمانه خود، زمینه غنای بیشتر آن را در آینده فراهم نمایند.